

UDK 355.292(497.13)»1941« : 940.53/.54 : 930.2
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 7. VIII. 1992.

Ljudski gubici Dalmacije 1941.

IGOR GRAOVAC

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Istraživanje ljudskih gubitaka Dalmacije 1941. provedeno je s pomoću određivanja kriterija, pojmova i definicija nužnih za njegovo izvođenje, a u sklopu istraživačkog projekta »Ljudski gubici Hrvatske u drugome svjetskom ratu« (br. 6—02—101). Ono je pokušaj nadilaženja dosadašnjeg nedostatka interesa za tu temu i procjena izvan znanstvene domene, a rezultat je težnje da se pitanje žrtava drugoga svjetskog rata u nas ne ograniči samo na one što su ih skrivili njemački i talijanski okupator, vojne i civilne vlasti NDH i četnički pokret. U istraživanju su, na osnovi pristupačne arhivske građe, povijesne literature, publicistike i tiska, uz rješenje dilema vezanih s principima istraživanja, uključujući izbor metoda i definiranje pojedinih odrednica, po prvi put iskazani skupni podaci o ljudskim gubicima Dalmacije 1941. Rezultati, prikazani u tekstu i tabelarno, potvrđuju da je moguće istraživati ljudske gubitke — ovdje na primjeru Dalmacije 1941. — pouzdano i točno, uz uvjet interdisciplinarnog pristupa, utvrđivanjem osobne identifikacije ljudskih gubitaka i njihovim uklapanjem u zbiljske povijesne procese ratnih godina.

1. Pristupne napomene

Istraživanje je ljudskih gubitaka u tijeku drugoga svjetskog rata u našoj historiografiji, a donedavno i u demografiji, tek na početku. To se na prvi pogled čini čudno ako se zna da su ti gubici bili veliki i da je već 50 godina prošlo od vremena kad su nastali. Razlog je tome zasigurno izvan znanstvene domene. To su uglavnom ideološke, političke i slične zapreke, a i činjenica da je pitanje ljudskih gubitaka u nas vrlo bolna tema s obzirom na broj i prirodu žrtava, a osobito na njihove uzročnike u drugom svjetskom ratu kad su se na našim prostorima miješali elementi oslobođilačkog, revolucionarnog i građanskog rata na unutrašnjem planu, ili

— još gore — nacionalnoga građanskog rata.¹ Otuda, uz ideološke zabrane koje su priječile jednak tretman svih žrtava rata, nedostatak interesa i napora da se dođe, kao u mnogim drugim europskim zemljama, do osobne identifikacije ljudskih gubitaka i zbirnih podataka o njima.

Donedavno je »problem žrtava (bio) toliko zatrovan politikom, da je svako rešenje (postajalo) delom tog istog problema«.² Najveći je problem, u tom sklopu, bio u proizvoljnom određivanju ljudskih gubitaka u nas, uglavnom prema izdiferenciranome nacionalnom, republičkome ili političkom ključu, a rezultat je bilo »umanjivanje« ili »uvećavanje« stvarnoga broja žrtava. U oba slučaja riječ je o manipulaciji žrtvama, jer se stvara privid da netko »poznaje tačan broj stvarnih žrtava, (polazeći) [...] od jedne određene brojke, od jednog bez sumnje utvrđenog broja, (mada) taj utvrđeni broj [...] ne postoji i neće nikada postojati«.³ Doduše, taj »broj« ili, točnije rečeno, »brojevi«, postojali su i postoje, no nijedan nije izračunat ili potvrđen egzaktno primijenjenom znanstvenom metodom. Pa ipak, »sa žrtvama se rata sektaši«, što je izraz i dvojnosti povijesti, »različite u pobjednika i pobijeđenih«, čime se krši »načelo istine, načelo etičnosti i načelo znanstvenosti u pristupu«.⁴

Posljedice su najraznovrsniji mitovi o žrtvama. Jedni su zasnovani na »pogibeljomaniji«,⁵ na neočekivnoj strasti »da želimo da nas ima mrtvih više nego što nas je u stvarnosti bilo«,⁶ a drugi, naoko njima suprotstavljeni, na ružnim zataškivanjima, bilo da je riječ o »vlastitim« žrtvama, sa stajališta počinitelja, bilo da je riječ o žrtvama »drugih«, osobito »tuđih ili neprijateljskih« vojnih i političkih formacija i pokreta.

Stoga se u posljednje vrijeme »sa svih strana čuje poziv: 'Dosta!' [...] Gotovo pola stoljeća stare žrtve treba prepustiti povijesti, demografiji, viktimologiji i drugim znanostima (te) [...] učiniti zaokret prema trijeznom pristupu, kakav zahtijeva povijesna distanca: statistika, demografska analiza, arhivska istraživanja i minuciozna provjera«.⁷ Ti napori, u čemu se također mnogi slažu, nisu samo znanstvena ambicija već, »u istim mah, i [...] odavanje priznanja svima onima koji su u ratnim godinama izgubili svoje živote u borbi za nezavisnost, protiv mnogobrojnih okupatora, ali i u borbi za obranu osnovnih ljudskih prava«,⁸ ili — kraće — »istina je dug živih spram mrtvih«,⁹ potrebna da bi se izbjegla najveća »grehota prema tim žrtvama, [...] (da postanu) sjeme razdora iz kojeg

¹ Usp. *Bogoljub Kočović*, *Žrtve drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990., 118.

² *Desimir Tošić*, Predgovor, na i. mj., V.

³ *Kočović*, n. dj., XIV.

⁴ *Zvonimir Šeparović*, Riječ je o žrtvama (predgovor), u: *Vladimir Žerjavić*, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugome svjetskom ratu*, Zagreb 1989., IX.

⁵ Izraz slikara Miće Popovića (nav. po *Tošić*, n. dj., VI).

⁶ Isto, VI.

⁷ *Slavko Golástein*, Napomene urednika, u: *Žerjavić*, n. dj., XIII i XIV.

⁸ *Tošić*, n. dj., VIII.

⁹ *Šeparović*, n. dj., IX.

će niknuti nove žrtve«. ¹⁰ Iz tih razloga, naposljetku, »danas želimo promatrati žrtve rata kao predmet povijesnog istraživanja«. ¹¹

Prvu službenu procjenu gubitaka stanovništva u tijeku drugoga svjetskog rata u nas dala je 1947. Reparaciona komisija pri vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije. ¹² Po njoj je Jugoslavija bila među zemljama koje su pretrpjele najveće gubitke stanovništva u ratu — 1,706.000 ljudi ili oko 11 posto ukupnog stanovništva. Ta brojka, koja je postala mit-skom, nije sporna samo zbog toga što je netočna ili što je, u različitim poslijeratnim razdobljima, služila raznim političkim ciljevima, već više stoga što je unijela katastrofalnu zabunu, izjednačujući demografske sa stvarnim ljudskim gubicima, postajući tako službenom brojkom žrtava rata.

Na tu službenu procjenu bilo je reakcija, u prvome redu u samoj Jugoslaviji (primjerice, u radovima I. Klauzera, I. Laha, D. Tasića, D. Vogelnika i drugih), a potom i u inozemstvu (proračuni, npr., Amerikanaca G. Hoffmana i F. Neala), uključujući i emigraciju (primjerice, u radovima B. Bušića, S. Djurekovića i drugih). Međutim, tek su se u novije i najnovije vrijeme pojavile i prave demografske znanstvene analize, koje se, u osnovi, iako rađene odijeljeno i s donekle različitim pristupom i metodologijom, poklapaju. Prva je ona B. Kočovića, ¹³ a druga V. Žerjavića. ¹⁴ No, to nije bilo dovoljno. O stvarnim ljudskim gubicima, kao osnovi za utvrđivanje demografskih gubitaka Hrvatske u drugome svjetskom ratu, ne postoji cjelovitije znanstveno istraživanje. Zbog toga je grupa istraživača Instituta za suvremenu povijest (dalje: ISP) u Zagrebu 1991. godine izradila program znanstvenog istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u drugome svjetskom ratu. U sklopu tog programa i sam istražujem ljudske gubitke Dalmacije. Tako je ta tema po prvi put u našoj historiografiji planirana kao predmet cjelovitoga povijesnog istraživanja, i to interdisciplinarnog, zasnovanoga na metodama povijesnih znanosti, statistike, demografije, sociologije i viktinologije. ¹⁵ Istodobno je, prema Zakonu o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava drugoga svjetskog rata iz 1991., uključujući i aktualne žrtve, počela s radom i komisija za utvrđivanje tih žrtava pri Saboru Republike Hrvatske (dalje: RH) ¹⁶

¹⁰ Goldstein n. dj., XVI.

¹¹ Zdenko Čepič, predsjednik Sekcije za povijest Saveza povijesnih društava Slovenije (nav. po Šeparović, n. dj., IX).

¹² Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941. — 1945., Beograd (1947.).

¹³ Kočović, n. dj. (I. izd. London 1985., II. izd. Sarajevo 1990.), 1—201.

¹⁴ Žerjavić, n. dj., 1—190.

¹⁵ Usp. Mihael Sobolevski, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1, 1992., Zagreb, 177—202.

¹⁶ Usp. Utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava drugoga svjetskog rata. Prijedlog projekta istraživanja (materijali saborske komisije), Zagreb 1992.

2. Problemi istraživanja

Posao na osobnoj identifikaciji ljudskih gubitaka, za RH pa dakle i za Dalmaciju, rezultirao je mnogobrojnim podacima već pohranjenim i priređenim za informatičku obradu. To je osnovica cjelovite »banke imena« ili »banke osobnih podataka« što se prikupljaju iz najraznovrsnijih izvora, povijesne literature, publicistike i tiska. U tijeku je i organiziranje prikupljanja podataka putem sredstava javnog priopćavanja, terenskih istraživanja i anketnih listova koji, prije informatičke obrade, čine i pojedinačne osobne kartone svih u ratu ubijenih, poginulih ili umrlih građana Hrvatske između 1941. i 1945. godine.

Tako dakle nastaju anketni listovi, odnosno osobni kartoni, koji su i dokument i osnovica za daljnja kvantitativna istraživanja, iako ne sa svim odrednicama. Naime, neke se od njih ni ne mogu kvantificirati, premda se klasificiraju (tzv. nekvantitativne klase), kao npr. spol, status, mjesto rođenja, prebivališta i smrti, socijalno porijeklo i zanimanje, oblici pripadnosti (političke i oružane) i sl. Neke odrednice opet izazivaju dvojbe i teže ih je odrediti nego one koje su same po sebi logične. Takve su socijalno porijeklo i zanimanje uoči rata i u ratu. Međutim, i neke nedvojbene odrednice sadrže potpitanja i zahtijevaju detaljnija objašnjenja. Primjerice, je li opravdano izjednačivanje nacionalnosti i vjeroispovijesti, ako u izvoru nisu navedene odijeljeno? Odnosno, kako razdvojiti te odrednice ako se zna da se u ranijim izvorima, osobito u popisima stanovništva prije rata, nisu ni iskazivale nacionalnosti? Isto tako — iako to više vrijedi za regionalna istraživanja (primjerice Dalmacije) nego za ona koja se odnose na cjelinu RH — pojavit će se i teškoće s prebivalištem (uoči rata i u ratu), bez obzira na odluku da je »za ustanovljavanje broja poginulih, ubijenih i umrlih neophodno pridržavati (se) teritorijalnog principa, tj. treba ih ubrajati u ona područja, gradove, općine i naselja u kojima su oni 1941. stalno obitavali [...], jer se samo tako može izbjeći da se pojedinac ne unese u više raznih područja«. ¹⁷ I, napokon, datum, način i uzrok smrti sadrže potpitanja koja treba objasniti. Datum smrti nije sporan samo zbog poteškoća pri njegovu utvrđivanju, koje omogućuje razvrstavanje ljudskih gubitaka po godinama, mjesecima i datumima, nego više zbog njegova značenja u dobivanju tzv. strukture »vremenske gustoće smrti«. Smatram to važnim radi analize koja uključuje viktimološki i povijesni kontekst ljudskih gubitaka. Zalažem se, nadalje, za to da se način i uzrok smrti ne iskazuju samo statistički, bez odrednica »kvalitete« žrtve i »kvalitete« počinitelja. Pri tome se, sa stajališta žrtve, javljaju, uz već spomenute, podjele na: 1. civilno stanovništvo (ubijeno pojedinačno ili u masovnim pokoljima, u naseljima izravnim terorom ili u logorima, jamama, zatvorima i dr., kao žrtve fašističkog ili drugog terora, te »klasične« žrtve rata, među kojima posebnu podkategoriju čine osobe umrle od bolesti uzrokovane ratom) i 2. borce, koji obuhvaćaju pripadnike partizanskih jedinica i njihove suradnike (zajedno: partizanske snage), ustaše i domobrane (zajedno: ustaško-domobranske snage) te četnike i kolabora-

¹⁷ Kočovčić, n. dj., 97.

cioniste (zajedno: kvislinško-kolaboracionističke snage ili, dvojbena, sudionici građanskog rata). I ovi se mogu dijeliti, po istom obrascu smrti kao i civilno stanovništvo, iako je kod njih češća podjela na vojne (poginuli u borbi), političke i sudske žrtve, a sa stajališta počinitelja na: a) četničke, b) domobranske, c) kolaboracionističke, d) njemačke, e) partizanske, f) savezničke, g) starojugoslavenske, h) ustaške, i) talijanske žrtve i j) »klasične« žrtve rata (opet prema počiniteljima i s ostalim odrednicama). U određivanju partizanskih snaga ima, međutim, nekih teškoća.¹⁸ Ako je, primjerice, jasno tko je — bilo da je riječ o žrtvi bilo o počinitelju — pripadnik partizanske vojske, nešto je teže odrediti njihove suradnike. Dosad je kod nas bila praksa razlikovanja između partizanskog pokreta kao političkog izraza partizanske borbe i partizanske borbe kao oružanog izraza.¹⁹ U ovom se radu za prve upotrebljava izraz »partizanski aktivisti« (ilegalci, članovi raznih političkih i drugih komiteta i organizacija, partizanski simpatizeri i sl., ukratko, »nenaoružani borci«, za koje je nedvosmisleno utvrđen aktivitet i koji nisu samo puki simpatizeri partizanskog pokreta), a za druge »partizanski borci« (članovi udarnih i saboterskih grupa, »borci pod oružjem« i sl.), zajedno: »partizanske snage« ili »partizani«.

Ljudski gubici Dalmacije 1941., u skladu s prethodno izloženim, odnose se, dakle, na građane s prebivalištem na području današnje Dalmacije iste godine (ili ranije i te godine), a obrađeni su u sklopu svih navedenih odrednica te, u skladu s tim, raščlanjeni, iako se pritom ne uvodi nikakvo razlikovanje prema statusu žrtve.

Od postojećih izvora (arhivski materijali, izvori u muzejskim institucijama, sjećanja i izjave sudionika događanja, sudski spisi, neprijateljski izvori, popisi u vrijeme i nakon rata, osobito oni Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača Hrvatske [dalje: ZKRZ] te Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, spomenice u župnim uredima, građa u matičnim uredima, materijali prethodnih i današnjih državnih organa RH o borcima svih vrsta, uključujući i podatke o djeci palih boraca te o ukupnim gubicima bez ikakva razlikovanja i sl.) i izvora »u nastajanju« (planirano prikupljanje podataka putem sredstava javnog priopćavanja i anketnih listova u terenskim istraživanjima) ili dosad nedostupnih (primjerice onih u inozemstvu, osobito emigrantskih) te povijesne literature (objavljena sjećanja i izjave sudionika događanja, monografije, studije i rasprave o ljudskim gubicima pojedinih općina i mjesta, vojnih jedinica i sl.), u ovome, u biti oglednom radu, polaznoj osnovici za istraživanja kasnijih ratnih godina, služio sam se neobjavlje-

¹⁸ Usp. šire u *Igor Graovac*, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941.—1945. Kritički osvrt na literaturu i izvore i neki problemi pristupa daljnjem proučavanju te problematike, *ČSP*, 2, 1974., Zagreb, osobito 27—31.

¹⁹ Sva su ta razlikovanja, uostalom, dvojbena, a ponekad i sporna, no kako se ovaj rad ne odnosi na ta pitanja, navodim samo da ona nisu ni riješena u našoj historiografiji, pa stoga i postoji raznolikost pojmova. Te pojmove, njihov međuodnos i razmatranja o njima usp. šire u *isti*, Oslobodilački pokret kao revolucionarni rat 1941.—1945., *Naše teme*, 11, 1984., Zagreb, osobito 2428—2431.

nim²⁰ i objavljenim izvorima,²¹ povijesnom literaturom i publicistikom te tiskom.²²

Zbog nemogućnosti u ovoj — još jednoj — ovaj put aktualnoj ratnoj godini, nisam obavio istraživanja arhivske građe izvan Zagreba, osim posredno, putem objavljenih izvora, u Beogradu, Dubrovniku, Splitu i Zadru te u muzejskim institucijama, spomenicâ u župnim uredima te građe u matičnim uredima, također izvan Zagreba, kao — i iz istih razloga — građe »u nastajanju« i dosad nedostupne građe, primjerice one u Sekretarijatu, odnosno Ministarstvu, unutrašnjih poslova RH, čiji su dijelovi, prema nekim obavijestima, prebačeni u Beograd. Zasad nisam uvrstio ni poslijeratnu građu okružnih sudova — zbog malobrojnosti podataka o 1941.

U rezultate istraživanja uvršteni su i najminimalniji podaci, samo jedna ili nekoliko odrednica pojedinačne žrtve, pa čak i »prazna mjesta«, iako je sigurno da i tih podataka mora biti: nisu iskazani ako nisu pronađeni u arhivskoj građi, izvorima i literaturi, ili su pronađeni bez navođenja imena (najčešće su formulacije »određeni broj ubijenih, nestalih i sl.«), da bi se izbjegla zastranjivanja i zloupotrebe kao u ranijim »istraživanjima«. Držim da je bolje objaviti manje podataka, pa i manji broj ljudskih gubitaka, ako se svaki podatak o pojedinačno ubijenom, poginulom ili umrlom u Dalmaciji 1941. ne utvrdi egzaktno.

3. Ljudski gubici Dalmacije 1941.

Osobna identifikacija ljudskih gubitaka Dalmacije 1941., rađena na osnovi uvida u izvore i literaturu, obuhvaća 758 ubijenih, poginulih i umr-

²⁰ Ponajviše one u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, ZKRZ Narodna RH Zagreb (1944.—1947.), i to spise koji se odnose na općine Dalmacije, odnosno arhivske jedinice ZKRZ Glavni urudžbeni zapisnik 2624, kutije 2—6, 12, 15, 23, 25, 27, 33, 37, 49—52 i 56. Sve arhivske jedinice ne sadrže podatke o ljudskim gubicima iskazane pojedinačno, odnosno poimenično, već neke imaju samo statističke iskaze i analize. Otuda za neke općine i nema dovoljno ili nema uopće podataka, a ti zbirni iskazi i statističke analize nisu mogli biti uvršteni u ovaj rad jer bi to narušilo osnovno načelo izrade osobne identifikacije ljudskih gubitaka Dalmacije 1941. Kad se, međutim, dođe do suvislih i vjerodostojnih podataka i za te općine i pojedince, bit će, naravno, i oni uvršteni te uneseni »ispravci« u ovaj rad i cjelokupan rezultat za 1941.—1945. Za sada to samo govori da su ljudski gubici Dalmacije 1941. bili veći no što je ovdje iskazano ili, bolje rečeno, moglo biti iskazano.

²¹ Ponajviše u: NOB u Dalmaciji 1941.—1945., zbornik dokumenata, knj. 1 (1941.), Split 1981., gdje su ujedinjeni dokumenti organizacija NOP-a (7—383), talijanski (385—771) i njemački dokumenti (773—780) te ustaško-domobranski dokumenti (781—974), uglavnom iz Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije u Splitu, Arhiva ISP u Zagrebu, Arhiva Jugoslavije i Arhiva Vojno-istorijskog instituta u Beogradu. To se pokazalo opravdanim, usprkos ovogodišnjoj nemogućnosti uvida u izvore, odnosno arhivsku građu izvan Zagreba i RH, jer se zna da zbirke dokumenata iz 1941. sadrže, zbog njihove malobrojnosti u odnosu na kasnije ratne godine, gotovo sve dostupne dokumente i podatke iz te godine.

²² Sva relevantna literatura kojom sam se koristio toliko je opsežna da je, u ovome radu, ne mogu zbog prostora ni navoditi, a obuhvaća najraznolikiju povijesnu literaturu i publicistiku, uključujući i priloge u tisku o gubicima u Jugoslaviji, RH i Dalmaciji (s posebnim naglaskom na 1941.).

Tabela br. 1.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — DOBNA STRUKTURA

Godine rođenja	Godine starosti	Civilno stanovništvo	Partizan. borci	Partizan. aktivisti	Ustaše	Ukupno
1846.—1850.	91—95	1				1
1851.—1855.	86—90	2				2
1856.—1860.	81—85	1				1
1861.—1865.	76—80	3				3
1866.—1870.	71—75	13				13
1871.—1875.	66—70	17				17
1876.—1880.	61—65	34	1			35
1881.—1885.	56—60	39				39
1886.—1890.	51—55	42	1	1		44
1891.—1895.	46—50	50		1		51
1896.—1900.	41—45	40	1	3		44
1901.—1905.	36—40	56	3	2		61
1906.—1910.	31—35	76	2	7		85
1911.—1915.	26—30	60	10	5	1	76
1916.—1920.	21—25	42	16	11	4**	73
1921.—1925.	16—20	53	6	18	1	78
1926.—1930.	11—15	15				15
1931.—1935.	6—10	17				17
1936.—1941.	1—5	19				19
nepoznate	nepoznate	46	22	10	6*	84
1846.—1865.	76—95	7				7
1866.—1880.	61—75	64	1			65
1881.—1895.	46—60	131	1	2		134
1896.—1910.	31—45	172	6	12		190
1911.—1925.	16—30	155	32	34	6**	217
1926.—1941.	1—15	51				51
nepoznate	nepoznate	46	22	10	6*	84
Ukupno		626	62	58	12	758

lih osoba, kojima možda treba dodati još 78 osoba rođenih u Dalmaciji a s dvojbena prebivalištem izvan Dalmacije, ili rođenih izvan, a stradalih u Dalmaciji, s dvojbena prebivalištem u Dalmaciji u tijeku prve ratne godine. Sve su razvrstane po odrednicama anketnog lista (osobnog kartona) te prikazane, osim u tekstu, i u tabelama br. 1 do br. 9.

a) Dobna struktura

Dobna struktura ljudskih gubitaka Dalmacije 1941. (tabela br. 1) poznata je za 88,9 posto osoba te se može smatrati potpunom.²³ Nedostatak joj

²³ Približno je isti omjer osoba za koje je utvrđeno prezime i ime (i poneki nadimak) spram onih kojima je poznato samo prezime ili samo ime (tek nekoliko osoba). Za približno polovicu osoba nije poznato ime oca, a tek za malo njih poznato je i ime majke. Ti se podaci ne mogu kvantificirati, pa se klasificiraju i pohranjuju po abecednom redu, a s ostalim odrednicama, zapravo, čine osnovicu osobne identifikacije ljudskih gubitaka Dalmacije 1941. Isto vrijedi i za moguće fotografije, koje, uostalom, za 1941. nisu ni pronađene (osim iznimno) ni posebno tražene.

Tabela br. 2. LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — PO OPĆINAMA RODENJA, PREBIVALIŠTA I SMRTI

Općine	Rođeni (po kategorijama)			Prebivali (po kategorijama)			Umrli (po kategorijama)					
	civil. stanov.	partiz. borci	partiz. aktivisti	ustaše	civil. stanov.	partiz. borci	partiz. aktivisti	ustaše	civil. stanov.	partiz. borci	partiz. aktivisti	ustaše
Benkovac			9		3	1	9		2		9	
Biograd n/m					2							
Brač (Supetar)		1		1	3			2				2
Drniš	1				68		3	1	73		5	
Dubrovnik					85		1	3***	21			
Hvar												
Imotski					14	1		3	11			
Knin		1			233	2	2		113	3	3	
Korčula	1											
Makarska		4				4					1	
Metković					12				8			
Obrovac												
Omiš			1				1		1			
Ploče (Kardeljevo)												
Sinj	1	2	1		52	1	1	1	36			1
Split	9	19	12		34	32	17		22	28	2	1
Šibenik		4	15		22	16	18	1	15	4	17	1**
Trogir		1			1	1			3	1	9	
Vis		3	1		1	3						
Vrgorac												
Zadar		1			95				82	1	3	
Ukupno	12	36	39	1	625	61	52	12	389	50	48	5
druge općine RH		1	1		1	1			142a	1	7b	
općine izvan RH:												
u BiH	1		2						64			2
u Sloveniji									1			
u Srbiji									7			
u Italiji									5	1		
u Njemačkoj									1			
Ukupno	1	1	3	1	1	1	6	12	220	2	7	2
Nepoznato	613	25	16	11					17	10	3	5*
Sveukupno	626	62	58	12	626	62	58	12	626	62	58	12

a) Od toga u logorima Đakovo jedan, Gospić 13 i Jadovna 97 (111), Jasenovac (Novska) četiri i Stara Gradiška (Nova Gradiška) dva — ukupno 117. b) U logoru Lepoglava (Ivanec) jedan.

je što je većina godina rođenja, pa i starosti, tek približno određena, jer se često u izvorima i literaturi navodi »star određeni broj godina« ili »rođen oko određene godine«, pa nakon provjere u matičnim i župnim uredima može biti i manjih odstupanja.²⁴

Najveći je broj žrtava, podijeljen u razmake rođenja od pet godina, između 1846. i 1941. (od jedne do 95 godina starosti), i između 1906. i 1910. (31—35 godina starosti) — 85 (12,6 posto od onih kojima je utvrđena godina rođenja). Slijede oni rođeni između 1921. i 1925. (16—20 godina starosti) — 78 (11,6 posto), između 1911. i 1915. (26—30 godina starosti) — 76 (11,3 posto), te između 1916. i 1920. (21—25 godina starosti) — 73 (10,8 posto), svi od 70 do 80 žrtava, odnosno ukupno 227 (33,7 ili 11,2 posto u prosjeku) rođenih između 1911. i 1925. (16—30 godina starosti), oni rođeni između 1901. i 1905. (36—40 godina starosti) — 61 (9,1 posto), zatim oni rođeni između 1891. i 1895. (46—50 godina starosti) — 51 (7,6 posto), između 1886. i 1890. (51—55 godina starosti) te 1896. i 1900. (41—45 godina starosti) — po 44, odnosno 88 (po 6,5, odnosno 13 posto), svi od 40 do 60 žrtava, odnosno ukupno 139 (20,6 ili 6,8 posto u prosjeku) rođenih između 1886. i 1900. (41—55 godina starosti), što znači da je rođenih između 1886. i 1925. (16—55 godina starosti) ubijeno, poginulo ili umrlo 512 (76 posto), a svi ostali, rođeni između 1846. i 1885. (56—95 godina starosti) — 111 (16,5 posto) i između 1926. i 1941. (jedna do 15 godina starosti) — 51 (7,5 posto), bez onih kojima nije utvrđena godina rođenja, ukupno su 162 osobe (24 ili 2,1 posto u prosjeku). Sličan je i raspored kod civilnog stanovništva, a kod partizana je, logično, najviše poginulih među rođenima između 1911. i 1925. (16—30 godina starosti), i to 66 (75 posto unutar te kategorije, kojima je utvrđena godina rođenja).

Radi preglednosti dani su i podaci o rođenju po grupama od 15 godina, a najviše je stradalih u trima povezanim grupama, od 1881. do 1925. (16—60 godina starosti) — 550 (81,6 posto), što znači da je u svim kategorijama najviše stradalo radno aktivno stanovništvo. Djece je, rođene od 1926. do 1941. (prva do 15. godina života), stradalo 51 (7,5 posto), što je već spomenuto.

Već se iz tih prvih pokazatelja vidi da u upotrijebljenim izvorima (i literaturi) nije bilo moguće pronaći upotrebljive osobne podatke o kvislinško-kolaboracionističkim snagama (svega 12 ili 1,6 posto),²⁵ što će u budućnosti, vjerujem, upotrebom drugih izvora (i literature), a osobito onih »u nastajanju« ili dosad nedostupnih biti prevladano. Isto se tako vidi da je među civilnim stanovništvom stradalo 626 osoba (82,6 posto), a par-

²⁴ Iako se za mnoge žrtve zna i točan datum rođenja, ovdje je uzeta samo godina rođenja, a datumi su uneseni i pohranjeni u anketnim listovima (osobnim kartonima) te više služe za izbjegavanje udvostručivanja ili odbacivanja pojedine žrtve, osobito ako je riječ o više njih s istim imenom i prezimenom, nego za pravu analizu.

²⁵ Deset je ustaša, a po jedan domobran i talijanski kolaboracionist. U tabelama su, radi njihove malobrojnosti, za sada ujedinjeni pod »ustaše«. Radi preglednosti domobran je označen jednom, a talijanski kolaboracionist dvjema zvjezdicama (ako su zajedno u nekoj odrednici, označeni su trima zvjezdicama); ustaše su oni bez ikakve oznake. Kod skupnog broja ili odrednice koja je jednaka skupnom broju također nema nikakvih oznaka.

tizana 120 ili 15,8 posto (62 partizanska borca ili 8,1 posto, a 58 aktivista ili 7,7 posto). Sve te pokazatelje, a time i one po ostalim odrednicama i u ostalim tabelama, treba uzimati sa stanovitom rezervom, ne zbog toga što ne bi bili točni, odnosno savjesno prikupljeni, provjereni i kao takvi uvršteni, već što za mnoge stradale nema dovoljno podataka, pa se, primjerice, među žrtvama unutar civilnog stanovništva zasigurno krije još poneki, a možda i mnogi, iz suprotstavljenih vojnih tabora.

b) Mjesto rođenja, prebivališta i smrti

Ljudski gubici Dalmacije 1941. po mjestu rođenja, prebivališta i smrti (tabela br. 2) razvrstani su u 21 dalmatinsku općinu, u ostale općine RH i općine izvan RH (prema suvremenome administrativnom razgraničenju), ako ih je po rođenju, prebivalištu ili smrti bilo moguće razvrstati u jednu ili više tih odrednica.

Podaci o mjestu rođenja vrlo su nepotpuni: nepoznati su ili neutvrđeni za 665 osoba (87,7 posto), što se može činiti čudnim ako im se zna datum (mjesec ili godina) rođenja te prebivalište. No, držeći se kriterija istraživanja uvrstio sam samo one za koje postoje vjerodostojni podaci o mjestu rođenja, izbjegavajući, osobito kad nije sigurno je li riječ o mjestu rođenja ili prebivališta, formulacije kao »iz tog i tog mjesta«. Ipak, i ti i neki daljnji »manjkavi« pokazatelji, po istome kriteriju neunošenja, osim ako su moguće pretpostavke koje se tabelarno iskazuju zasebno od onih nesumnjivo utvrđenih, iznose se radi potpunosti, a moći će biti dopunjeni osobito nakon uvida u spomenice u župnim uredima i građu u matičnim uredima. Iako se ne iskazuje, vrlo je vjerojatno — bar prema podacima izvora ZKRZ o prebivalištu, koji ne sadrže i mjesto rođenja — da je većina i rođena u mjestu u kojem 1941. prebiva, osobito kad je riječ o seljacima, za koje se može pretpostaviti da nakon rođenja nisu mijenjali mjesto prebivališta. Stoga se, makar uvjetno, mnogi podaci o prebivalištu mogu donekle tretirati i kao podaci o mjestu rođenja.

Najviše je rođenih na području općina Split (40 ili 45,4 posto od onih kojima je utvrđeno mjesto rođenja u Dalmaciji) i Šibenik (19 ili 21,6 posto),²⁶ ukupno 59 ili 67 posto, na što bitno utječe kategorija »partizanske snage«, kojima je, uglavnom, mjesto rođenja znano, a i neki kasniji pokazatelji, jer su mnogi od njih bili osuđivani, a u presudama raznih izvanrednih, prijevremenih i specijalnih sudova, okupatorskih i ustaških, navodilo se i mjesto njihova rođenja. Ni za jednoga stradalog 1941. nije utvrđeno da je rođen u nekoj od osam dalmatinskih općina.

Obratno je s mjestom prebivališta. Za 750 stradalih poznato je mjesto prebivališta u Dalmaciji 1941. (98,9 posto). Štoviše, ti su podaci poznati za sve kategorije, osim »partizanskih aktivista« (nepoznato ili neutvrđeno za šest osoba). U Dalmaciji ih je najviše prebivalo na području općina Knin (237 ili 31,6 posto), a potom Zadar (95 ili 12,6 posto), Dubrovnik

²⁶ Iako se za većinu žrtava zna i točno mjesto rođenja, ovdje se navode samo općine, a pojedina su mjesta unesena i pohranjena u anketnim listovima. Uostalom, do informatičke obrade podataka nije bilo ni razloga da se relativno malobrojni rezultati razvrstavaju još i po mjestima rođenja. Isto vrijedi i za mjesto prebivališta i smrti.

(89 ili 11,8 posto), Split (83 ili 11 posto), Drniš (72 ili 9,6 posto), Šibenik (57 ili 7,6 posto) i Sinj (55 ili 7,3 posto), ukupno 688 ili 91,7 posto. Na području pet dalmatinskih općina ni za koga od stradalih 1941. nije utvrđeno da je prebivao. Civilnih je žrtava s prebivalištem u nekoj od dalmatinskih općina 625 ili 83,3 posto, s nešto drukčijim redoslijedom po njihovoj brojnosti: Knin, Zadar, Dubrovnik, Drniš, Sinj, Split i Šibenik. Partizanski aktivisti prebivali su na područjima istih općina, ali s obratnim redoslijedom.

Za 723 ili 95,3 posto ukupnog broja žrtava poznato je mjesto smrti. Na području dalmatinskih općina stradale su 492 osobe ili 64,9 posto (uz to nijedna na području šest dalmatinskih općina), a izvan Dalmacije 231 ili 30,4 posto, od čega u ostalim općinama Hrvatske 150 ili 19,7 posto ukupnih žrtava, a u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH) 66 ili 8,7 posto. Stradalih civila bilo je 609 ili 80,3 posto od ukupnog broja žrtava, od toga 389 ili 51,3 posto u Dalmaciji, a 220 ili 29 posto izvan Dalmacije (od čega, opet, u ostalim općinama Hrvatske 142 ili 18,7 posto, a samo u ustaškim logorima 117 ili 15,4 posto).²⁷ Najviše je partizanskih boraca stradalo na području općine Sinj (28 ili 3,7 posto od ukupnog broja žrtava, a unutar te kategorije, na području Dalmacije, 56 posto); aktivista na područjima općina Šibenik (17), Benkovac i Trogir (po 9), ukupno 35 ili 4,6 posto ukupnog broja žrtava, odnosno unutar te kategorije, na području Dalmacije, 72,9 posto.²⁸ Na području pet dalmatinskih općina nitko nije 1941. stradao, ili bar nije utvrđeno da je stradao.

Za područja triju dalmatinskih općina (Hvar, Obrovac i Vrgorac) nije poznato ni utvrđeno da je ondje ijedna žrtva rođena, prebivala ili umrla, što vjerojatno nije točno.

Ti podaci, između ostaloga, pokazuju da je civilno stanovništvo imalo najveće gubitke. Razlika u prebivalištu i mjestu smrti dolazi odatle što su mnogi iz mjesta boravka odvedeni u druge općine Hrvatske i izvan Hrvatske, gdje su ubijeni.

Uočljivo je da je na područjima koja je okupirala Italija i koja su, poslije 18. 5. 1941., nakon potpisivanja tzv. Rimskog ugovora, granicom odijeljena od Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH), grubo i uopćeno govoreći, 256 ili 33,7 posto, a na području NDH 494 ili 65,1 posto žrtava s prebivalištem u Dalmaciji 1941. Međutim, prema mjestima smrti stradalih 1941., a time i prema počiniteljima, bar u najvećem dijelu, na područjima okupiranim od Italije i u Italiji stradala je 181 osoba ili 23,8 posto, a na području NDH, uključujući i dio BiH, 532 ili 70,1 posto.²⁹

²⁷ U Hrvatskoj je »veći broj žrtava fašizma stradao u naseljima [...], poglavito u naseljima sa srpskim življem« (Žerjavić, n. dj., 98).

²⁸ Prvo je u vezi sa stradanjima partizanskih odreda Dalmacije u kolovozu 1941., a drugo s talijanskim terorom, izraženim i putem sudova, spram partizanskih aktivista 1941.

²⁹ Ako se zna da je u obje »talijanske« kategorije područje općine Zadar najprisutnije (95 ili 37,1 posto žrtava po prebivalištu u Dalmaciji, a po mjestu smrti, također unutar te kategorije, 86 ili 48,8 posto), te da su u taj broj uključene brojne žrtve iz Tribnja—Krušćice, po jednim izvorima ubijene na putu za Karlobag, a po drugima nedaleko od Tribnja, što je ovdje prihvaćeno, onda je odnos, sa stajališta počinitelja, za ustaše još porazniji.

c) Spolna struktura i bračno stanje

Spolna je struktura poznata za 746 ili 98,4 posto ubijenih, poginulih i umrlih 1941. (tabela br. 3).³⁰ Muškaraca je 647 ili 86,7, a žena 99 ili 13,3 posto među onima kojima je određen spol, što se moglo i pretpostaviti, jer su i u mnogima dosadašnjim ratovima muškarci više stradavali (zbog brojnijeg sudjelovanja u oružanoj borbi), a i karakteristike rata u nas pogodovale su takvu odnosu (primjerice, težnja da se eliminiraju mogući muški protivnici ili borci »druge strane«). Među muškarcima je, opet, stradalo najviše civila (516 ili 79,7 posto od svih stradalih muškaraca), potom partizana (120 ili 18,5 posto) i na kraju pripadnika kvislinško-kolaboracionističkih snaga (12 ili 1,8 posto). Osim jedne partizanke, sve ostale žene potpadaju pod kategoriju »civilno stanovništvo« (98 ili 98,9 posto od svih stradalih žena).

Sa spolnom je strukturom u vezi bračno stanje stradalih (tabela br. 3), no o tome ima malo podataka. Unosili su se, kao i dosad, samo oni navedeni u izvorima (ili literaturi), s izuzetkom onih malobrojnih do kojih se došlo analizom nekih masovnih pokolja. U njima su, naime, stradali ne samo pojedinci ili pojedine obitelji već i šira rodbina, pa su pokazatelji ponekad omogućivali da se, po godini rođenja, imenu oca i/ili majke djeteta, pa bilo ono i odrasla osoba, po istom danu stradanja, po istovjetnome mjestu prebivališta ili nekoj drugoj odrednici koja obuhvaća više osoba, rekonstruiraju majke i očevi te udane i oženjene osobe. Djeca do 15. godine života tretirala su se kao »neudani« i »neoženjeni«. Ipak je ostalo nepoznato bračno stanje za 629 ili 83 posto ukupnog broja žrtava. Udanih i oženjenih je 62 ili 8,1 posto, a utvrđeno neudatih i neoženjenih (i djece) 67 ili 8,9 posto.

Tabela br. 3.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — SPOLNA STRUKTURA I BRAČNO STANJE

	Civ. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
Spolna struktura:					
muškarci	516	61	58	12	647
žene	98	1			99
nepoznato	12				12
Bračno stanje:					
a) oženjeni	19	5	3		27
udane	35				35
b) neoženjeni	18	11	10	4	43
neudane	24				24
c) nepoznato	530	46	45	8***	629
Ukupno	626	62	58	12	758

³⁰ Za 12 ili 1,6 posto žrtava poznato je samo prezime, po kojemu je nemoguće odrediti spol.

d) Socijalna struktura i socijalno porijeklo

Socijalna struktura ljudskih gubitaka Dalmacije 1941. (tabela br. 4) rađena je po najjednostavnijim određenjima klasno-socijalne strukturiranosti, no dodana su ili, bolje rečeno, izdvojena neka zanimanja koja ne pripadaju osnovnim klasama, a ne čine, osim možda po dvojbim prihodima, ni sloj (činovnici, vojne i žandarmerijske osobe te svećenici). Neke se žrtve ne mogu svrstati u klase i slojeve, iako nisu nepoznata ili neutvrđena zanimanja; zapravo su bez zanimanja, a nisu nezaposlene, nego su određene statusom, položajem u obitelji (domaćice), a neke se ne mogu razvrstati zbog svoje dobi (djeca). Takve se poteškoće javljaju uvijek kad se klase i slojevi određuju samo iz zanimanja, a ponekad i s pomoću školske kvalifikacije. Uz to, ni zanimanja nisu točno određena i precizno navedena, pa nastaje zbrka, osobito u paru »radnici — obrtnici«, jer zanimanje (npr. »pekar«), samo po sebi, nije dovoljno za točno određenje (npr., je li riječ o vlasniku pekarnice ili o pekarskom radniku).³¹ Sporno je, uz »klasične«, u sloj intelektualaca ubrojiti učenike srednjih škola, pa možda i studente. Studenti su, po obrazovanju, mnogi po socijalnom porijeklu a svi po socijalnim nadama koje je rat prekinuo, bili intelektualni pomladak, pa se uvriježilo da se i oni drže intelektualcima. Isto vrijedi

Tabela br. 4.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — SOCIJALNA STRUKTURA I SOCIJALNO PORIJEKLO

	Civil. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
Socijalna struktura:					
radnici	68	31	14	1	114
seljaci	291	6	19		316
intelektualci:					
a) »klasični«	10	1	3		14
b) studenti		2	2		4
c) učenici	10	1	3		14
obrnici	53		3		56
činovnici	26	1	3	1**	31
vojne i žandarmerijske osobe	5			1*	6
svećenici	6				6
domaćice	46				46
djeca	47				47
nepoznata zanimanja	64	20	11	9	104
Socijalno porijeklo:					
seljačko	3				3
nepoznato	623	62	58	12	755
Ukupno	626	62	58	12	758

³¹ Pri tome sam se, osim uobičajenoga, opredjeljivao i prema duhu i karakteru izvora, odnosno vremenu njegova nastanka. Ako je, primjerice, riječ o podacima ZKRZ, vjerojatnije je da je posrijedi radnik nego obrtnik. No tu su moguće i greške, pa su u anketnim listovima ostavljena neizmijenjena određenja zanimanja.

i za učenike (primjerice, bar u to vrijeme, za gimnazijalce), no za one kojima nije određena dob bilo bi možda opravdanije da se razvrstaju kao »djeca — učenici«. Zato se, kao i studenti, iskazuju i odvojeno, jer ih je uvijek moguće prebaciti u drugu kategoriju.

U svakom slučaju, nepoznata su zanimanja tek 104 stradala (13,7 posto od ukupnog broja stradalih), a 654 (86,3 posto) su razvrstana. Najviše je seljaka (316 ili 48,3 posto od utvrđena zanimanja), što je manje od očekivanog broja s obzirom na klasno-socijalnu strukturiranost prijeratnog društva Dalmacije. Iznad prosjeka slijede zatim radnici (114 ili 17,4 posto) te, ako zanemarimo djecu (47 ili 7,1 posto) i domaćice (46 ili sedam posto), također iznad prosjeka obrtnici (56 ili 8,5 posto), potom intelektualci (u proširenom smislu) — 32 ili 4,8 posto (»klasični« 14, studenti četiri i učenici 14), činovnici (31 ili 4,7 posto) i ostali. Redoslijed je unutar kategorije »civilno stanovništvo« približno jednak ili sličan, a različit je unutar partizanskih snaga: među borcima najbrojniji su radnici (31 ili 50 posto unutar te kategorije) i seljaci (6 ili 9,6 posto), a među aktivistima seljaci (19 ili 32,7 posto), i tek zatim radnici (14 ili 24,1 posto). Skupno su ipak najbrojniji radnici (45 ili 37,5 posto), a ne seljaci (25 ili 20,8 posto), što je moguća naznaka, već u tom razdoblju, odrednice revolucionarnog rata u nas. To potvrđuju i podaci o stradalim radnicima ukupno: njih je, unutar te kategorije, među civilnim stanovništvom 59,6 posto, a u partizanskim snagama 39,4 posto (50,5 posto među partizanima kojima je utvrđeno zanimanje).

U istoj je tabeli (tabela br. 4) spomenuto i socijalno porijeklo žrtava, no više da bi se ukazalo na moguću neodrživost te odrednice s obzirom na stvarne mogućnosti pribavljanja podataka ili pokazatelja te vrste. Uostalom, za samo je tri civila (0,4 posto) bilo moguće odrediti socijalno porijeklo. Pri tome treba istaći da je i ovdje, slično suodnosu mjesta rođenja i prebivališta stradalih, najveći broj najvjerojatnije seljačkog porijekla, no, kao što je već rečeno, u osobne se kartone unose samo iskazani i provjereni podaci.

e) Nacionalna struktura i vjeroispovijest

Nacionalna struktura i vjeroispovijest žrtava dani su razdvojeno, a istodobno, na neki način, i zajedno (tabela br. 5). Naime, bilo je teško odrediti se mogućnosti da se prema nacionalnosti odredi i vjeroispovijest, rjeđe i obratno. Ipak, u nastojanju da se dosljedno ostane na izvorima i literaturi, posebno su brojčano iskazani oni dijelovi nacionalne strukture i vjeroispovijesti koji su »izvedeni«, pa ne može doći do zloupotreba ili proizvoljnih tumačenja.

Nepoznate je ili neutvrđene nacionalnosti (69 ili 9,1 posto) te vjeroispovijesti (70 ili 9,2 posto) oko 9 posto među ubijenima, poginulima i umrlima s prebivalištem u Dalmaciji 1941. Sve nacionalnosti i vjeroispovijesti kreću se, također, u približno jednakim brojkama i postocima, pa navodim samo nacionalnu strukturu žrtava.

Najviše je stradalo Srba (432 ili 62,3 posto od onih utvrđene nacionalnosti) i Hrvata (247 ili 35,8 posto), ukupno 679 ili 98 posto svih stradalih.

Tabela br. 5.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — NACIONALNA STRUKTURA I VJEROISPOVIJEST

	Civil. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
Nacionalna struktura:					
Hrvati ^a	172	36	34	5**	247
Muslimani	1				1
Rusi	3				3
Slovenci	1				1
Srbi ^b	418	5	9		432
Židovi	5				5
nepoznate nacionalnosti	26	21	15	7*	69
Vjeroispovijest:					
rimokatolička ^c	173	36	34	4	247
islamska	1				1
pravoslavna ^d	420	3	10		433
grkokatolička		2			2
židovska	5				5
nepoznate vjeroispovijesti	27	21	14	8***	70
Ukupno	626	62	58	12	758

a) Navedeno prema kategorijama kako slijedi: 1) prema izvoru 162, 26, 34 i 5 i 2) prema vjeroispovijesti 10 i 10 te sve ostalo Ø.

b) Navedeno prema kategorijama kako slijedi: 1) prema izvoru 408, 5 i 7 (radi kasnije vjeroispovijesti tu iznimno treba uzeti u obzir i tri Rusa) te 2) prema vjeroispovijesti 8, Ø (međutim, dva su grko-katolika) i Ø.

c) Navedeno prema kategorijama kako slijedi: 1) prema izvoru 2, 16, 7 i Ø i 2) prema nacionalnosti 168, 7, 3 i 7. Pribrojani su i oni za koje je navedena vjeroispovijest, iako je prema političkoj pripadnosti možda riječ o agnosticima ili ateistima (3, 13, 24 i Ø).

d) Navedeno prema kategorijama kako slijedi: 1) prema izvoru 10, Ø (plus dva grko-katolika) i 2, i 2) prema nacionalnosti 410 (računajući i tri Rusa), 3 i 6. Pribrojani su i oni iz prethodne napomene (Ø, Ø i dva).

Srba, dakle, apsolutno više 1,75 puta, gotovo dvostruko više od Hrvata, a relativan je odnos još nepovoljniji. Potvrđena je teza iz literature i ranijih istraživanja da su, bar u prvoj godini rata, toliko zasad znamo, Srbi stradali u većem broju i postotku, i to uglavnom u dijelu Dalmacije pod upravom NDH, a izvan nje opet u dijelovima kojima je upravljala NDH. Unutar kategorije »civilno stanovništvo« omjeri su još ekstremniji: Srba je stradalo 418 ili 69,6 posto, a Hrvata 172 ili 28,6 posto. Ti pokazatelji svjedoče o karakteru i intenzitetu građanskog rata u Dalmaciji 1941. te o odnosu više četničkih i ustaških snaga nego talijanskog okupatora prema jednom dijelu građana Dalmacije, pri čemu je, s obzirom na broj stradalih civila, a kasnije će se vidjeti i obzirom na način smrti, bila riječ i o svojevrsnom načinu istrebljenja, uglavnom na osnovi nacionalnog određenja i vjeroispovijesti.

Uočljivo je, nadalje, da u odrednici »Hrvati«, odnosno unutar nje, uz civilno stanovništvo (172 ili 69,6 posto), znatnije stradaju i partizani:

borci 36 ili 14,5 posto i aktivisti 34 ili 13,7 posto, zajedno 70 ili 28,3 posto. Štoviše, u kategoriji »partizanske snage« (120 ili 15,8 posto u ukupnim žrtvama) Hrvati sudjeluju sa 70 ili 58,3 posto, Srbi tek sa 14 ili 11,7 posto, a za 36 ili 30 posto nije utvrđena ili je nepoznata nacionalnost. To je važan pokazatelj, koji ukazuje na tendencije, bar što se tiče Dalmacije i njezina stanovništva, kasnijih ratnih godina te razrješenja rata, da Hrvati i Srbi sudjeluju u antifašističkoj borbi i oslobodilačkom ratu u postocima približno istim onima u ukupnoj populaciji.

Nepoznate ili neutvrđene pripadnosti — političke uoči rata (679 ili 89,5 posto) i u ratu (680 ili 89,7 posto), oružanim formacijama uoči rata (756 ili 99,7 posto) i onima u ratu (702 ili 92,6 posto), te nepoznata ili neutvrđena hapšenja, zatvaranja i odvođenja u logore uoči rata (744 ili 98,1 posto) i u ratu (570 ili 75,2 posto) — nedovoljni su za bilo kakvu analizu ili tumačenje (tabela br. 6), ali se, kao i prethodne odrednice, navode radi potpunosti, s mogućnošću da se naknadno dopune i provjere, pa čak i odbace. Međutim, ne mora čuditi što je toliki broj odrednica nepoznat ili neutvrđen. Vjerojatno je riječ o tome da civili — budući da su najbrojniji među žrtvama — zbog svoje apolitičnosti i tipa seoskog života ne iskazuju političku pripadnost, osim u vrijeme izbora, bar ne tako da bi se ona, čak i kod viđenijih, dala rekonstruirati. Zbog toga ne dolaze toliko pod udar zakona. A tada odmah u početku rata, u 1941., dolazi val iznenadnih hapšenja i odvođenja u zatvore i logore. Uhapšeno je, zarobljeno, zatvoreno ili odvedeno u logore 136 civilnih žrtava rata ili 21,7 posto od ukupnog broja stradalih civila. Samo u logore na području NDH odvedeno je i ubijeno 105 ili 16,7 posto civila, odnosno, unutar te kategorije, 69,5 posto. Očevidno je riječ o iznenadnim »razlozima« koji se ne mogu dovesti u vezu s političkom pripadnošću, a još manje — jer je riječ o civilima — s pripadnošću oružanim formacijama.

Od ostalih odrednica navodim samo ove: Uoči rata utvrđena je politička pripadnost najviše za članove Komunističke partije (dalje: KP) i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (dalje: SKOJ) (67 ili 8,8 posto od ukupnog broja, a 98,5 posto od onih za koje je utvrđena politička pripadnost).³² Slično vrijedi i za razdoblje rata, od 1941., za pripadnike partizanskih snaga.³³ Pripadnost oružanim formacijama uoči rata gotovo je nemoguće utvrditi ili je nije bilo. Međutim, u ratu je iskazana za 56 stradalih; 46 ili 6,1 posto pripadaju partizanskim snagama (unutar utvrđene oružane pripadnosti 82,1 posto).

³² Samo je jedna žrtva, i to kasniji partizanski borac, pripadala Hrvatskoj seljačkoj stranci (dalje: HSS). Može se pretpostaviti da su i mnogi drugi Hrvati među žrtvama imali istu političku pripadnost, no ona nije egzaktno utvrđena, kao što nije, primjerice među Srbima, utvrđeno da su bili pripadnici udruženja četnika, članovi jugoslavenske nacionalne stranke, Jugoslavenske narodne zajednice i drugih političkih organizacija, iako su, bez sumnje, bili velikim dijelom barem glasači tih stranaka (njihovi su popisi sačuvani i trenutno se nalaze u Beogradu, a navodno su, prema nekim mišljenjima, bili i osnovom za njihova hapšenja i progone od ustaša).

³³ Poteškoće utvrđivanja političke pripadnosti, dvojbe i razgraničenja prema dosljednom poštivanju izvora (i literature) usp. u bilješkama uz tabelu br. 6.

Tabela br. 6.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — POLITIČKA PRIPADNOST, PRIPADNOST ORUŽANIM FORMACIJAMA TE HAPŠENJA, ZATVORI I LOGORI

	Civil. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
Politička pripadnost:					
uoči rata:					
HSS		1			1
SKOJ ^a		7	16		23
KP ^b	1	19	35		55
nepoznato	625	35	7	1 ^a	668
u ratu:					
SKOJ ^c		8	6		14
KP ^d	1	20	37		58
tal. kolabor.				1 ^{**}	1
ustaški pokret	1			4	5
nepoznato	624	34	15	7 [*]	680
Pripadnost oruž. formacijama:					
uoči rata:					
u I. svj. ratu		1			1 ^a
španj. borac		1			1
nepoznato	626	60	58	12	756
u ratu:					
domobranci				1 ^{**}	1
partizani		43 ^f	3		46
ustaše				9	9
nepoznato	626	19	55	2 ^{**}	702
Hapšenja, zatvori i logori:					
uoči rata:					
u zatvorima i logorima u Jug.	3	5	6		14
nepoznato	623	57	52	12	744
u ratu:					
uhapšeni od ustaša	19	4	3		26
zarobljeni od ustaša		10			10
uhapšeni od Talijana	4	4	13	2	23
zarobljeni od Talijana	2	10			12
zarobljeni od četnika				1	1
u zatvorima i logorima:					
u Hrvatskoj ^g	105		5		110
u Italiji	5				5
u Njemačkoj	1				1
nepoznato ^h	490	34	37	9 ^{***}	570
Ukupno	626	62	58	12	758

a) Prema kategorijama kako slijedi: 1) utvrđeno 4 (od čega jedan kasnije i član KP) i 0 te 2) pretpostavljeno 3 (od čega jedan kasnije i član KP) i 6 (isto). b) Prema kategorijama kako slijedi: 1) utvrđeno 0, 3 i 7 te 2) pretpostavljeno 1, 16 i 28. c) Prema kategorijama kako slijedi: 1) utvrđeno 5 (od čega četiri kasnije i članovi KP) i 0 te 2) pretpostavljeno 3 (od čega jedan kasnije i član KP) i 6. d) Prema kategorijama kako slijedi: 1) utvrđeno 0, 18 i 26 te 2) pretpostavljeno 1, 2 i 11. e) Domobranci poručnik. f) Boraca narodnooslobodilačkih partizanskih odreda 40 i tri člana udarnih grupa. g) Ilegalci. h) Od toga, prema kategorijama kako slijedi: u Đakovu 2, Jadovnu (Gospić) 94, Jasenovcu (Novska) 5, Lepoglavi (Ivanec) i Staroj Gradiški (Nova Gradiška) po 2 te Lepoglavi 5. i) Kod svih kategorija odrednica »nepoznato« istodobno znači i da najvjerojatnije nije bilo političke pripadnosti, pripadnosti oružanim formacijama ni hapšenja, zatvaranja ili boravka u logoru, odnosno da to nije izričito navedeno u izvoru.

Tabela br. 7.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — VRIJEME SMRTI

	Civil. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
od 6. do 9. 4. 1941.	6				6
od 10. do 16. 4. 1941.	33				33
od 17. do kraja travnja 1941.	13				13
u travnju 1941. (bez datuma smrti)	3				3
Ukupno u travnju 1941.	55				55
od 1. do 17. 5. 1941.	8				8
od 18. do kraja svibnja 1941.	2		3		5
u svibnju 1941. (bez datuma smrti)	5				5
Ukupno u svibnju 1941.	15		3		18
od 1. do 21. 6. 1941.	55				55
od 22. do kraja lipnja 1941.	16		5		21
u lipnju 1941. (bez datuma smrti)	84		1		85
Ukupno u lipnju 1941.	155		6		161
od 1. do 26. 7. 1941.	27	1		1	29
od 27. do kraja srpnja 1941.	54		1		55
u srpnju 1941. (bez datuma smrti)	46				46
Ukupno u srpnju 1941.	127	1	1	1	130
od 1. do 16. 8. 1941.	102	4	8	1	115
od 17. do kraja kolovoza 1941.	11	43		2***	56
u kolovozu 1941. (bez datuma smrti)	23	1			24
Ukupno u kolovozu 1941.	136	48	8	3	195
Ukupno u rujnu 1941.	38	2	3	2	45
Ukupno u listopadu 1941.	26	7	20	1	54
Ukupno u studenom 1941.	8	1		1	10
Ukupno u prosincu 1941.	27	3	1	2	33
Nepoznat datum osim godine smrti (1941.)	39		16	2	57
Sveukupno 1941.	626	62	58	12	758

f) Tzv. struktura »vremenske gustoće smrti«

Tzv. struktura »vremenske gustoće smrti« (ubijeni, poginuli i umrli s prebivalištem u Dalmaciji 1941. po datumu smrti) zasniva se na mjesecima i »ključnim datumima«, međašima, s pomoću kojih se dijelom mogu objasniti uzroci i »razlozi« smrti, dijelom izvedeno počinitelji i, na kraju, pratiti dinamički procesi u vezi s ratom u Dalmaciji 1941. (tabela br. 7). Za 57 ili 7,3 posto stradalih ne zna se ni datum, ni mjesec, već samo godina smrti (1941.). Za preostala 703 ili 92,7 posto zna se datum ili mjesec smrti, no ovdje se, uglavnom, raščlanjivanje obavlja po mjesecu, a po

datumu smrti samo ukoliko on ima neko značenje za povijesne procese i dinamiku zbivanja.

Najviše je stradalih u kolovozu (195 ili 27,7 posto), lipnju (161 ili 22,9 posto) i srpnju 1941. (130 ili 18,5 posto), što znači da je od lipnja do kolovoza stradalo 486 ili 69,1 posto svih žrtava Dalmacije 1941. kojima se zna datum smrti. U ta tri mjeseca najviše je stradalo i civilno stanovništvo (155 + 127 + 136 = 418 ili 59,4 posto od ukupnog broja, a 71,2 posto unutar vlastite kategorije). Slijede (ukupno) travanj (55 ili 7,9 posto), listopad (54 ili 7,8 posto), rujan (45 ili 6,6 posto), prosinac (33 ili 4,7 posto), svibanj (18 ili 2,5 posto) i studeni 1941. (10 ili 1,4 posto).

Zanimljivo je da se žrtve među partizanskim borcima javljaju već u svibnju (ponajviše, pak, u listopadu — 20 ili 2,8 posto u ukupnom broju, a 47,6 posto unutar vlastite kategorije), a među aktivistima tek u srpnju 1941. (najviše ih je u kolovozu — 48 ili 6,8 posto u ukupnom broju stradalih, a 77,4 posto unutar vlastite kategorije). I žrtve među ustašama javljaju se tek od srpnja 1941.

Ubijeni, poginuli i umrli s prebivalištem u Dalmaciji 1941. mogu se skupo pratiti i prema »ključnim datumima«, međašima (u zgradama se navode, bez pretenzija na cjelovitost, samo najvažniji i potpuno pojednostavnjeni uzroci smrti):³⁴ početna brojka od 7 žrtava odnosi se tek na četiri, ali važna, datuma od 6. 4., napada na Jugoslaviju, do 9. 4. (talijanska bombardiranja); ona raste na 34 žrtve u kratkom razdoblju od 10. 4., proglašenja NDH, do 16. 4. (također talijanska bombardiranja i sukobi sa starojugoslavenskom vojskom); potom pada na 24 žrtve od 17. 4., kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i pristupanja NDH Trojnom paktu, do 17. 5. (smirivanje svijui); slijedi porast na 105 žrtava od 18. 5., tzv. Rimskog ugovora (razgraničenje Italije i NDH, između ostalog i u Dalmaciji), do 21. 6. (nastavljanje već započetih ustaških progona Srba, osobito na području općine Drniš; među žrtvama se, po prvi put, javljaju partizanski aktivisti); lagani porast na 116 žrtava od 22. 6. (njemački napad na SSSR) do 26. 7. (i dalje ustaški pokolji, ali i talijansko interniranje antifasista i teror, a sve u vezi s otpočinjanjem partizanskih aktivnosti; stoga se među žrtvama, po prvi put, javljaju i partizanski borci i ustaše); porast na 205 žrtava od 27. 7. (ustanak u Bukovici i drugdje) do 16. 8. (ustaški pokolji, npr. u Polači i Stonu, oko Neretve i Livna, jačanje pročetničkih elemenata i s tim u vezi početak četničkog terora, talijanske intervencije i teror te prve žrtve partizana na ustaškoj i talijanskoj strani, u vezi s formiranjem dalmatinskih narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, čiji borci, također, pogibaju u znatnom broju); pad na 167 žrtava u dužem razdoblju od 17. 8. (slamanje prvih narodnooslobodilačkih partizanskih odreda) do kraja listopada (velike žrtve unutar partizanskih snaga, talijanski teror prema rodoljubima, uglavnom partizan-

³⁴ Kako se sve brojke, odnosno pokazatelji, ne odnose na određene datume, a neki ni na mjesec, uzimaju se u obzir stvarni podaci, odnosno žrtve za koje je utvrđen datum smrti, a pojedinačnim se razdobljima, u podjednakim dijelovima, pridodaju brojke za mjesec (bez datuma smrti), odnosno, te se brojke ravnopravno i ravnomojerno razdjeljuju u razdoblja. Jedino se ne uzima u obzir 57 žrtava za koje nije utvrđen ni mjesec već samo godina smrti (1941.).

skim aktivistima, na području općina Split, Šibenik (Vodice) i Trogir, relativno smirivanje ustaških pokolja civilnog stanovništva, ali porast broja njihovih žrtava među partizanskim borbicima, osobito na području općine Sinj (sporadični četnički pokolji); daljnji pad na 10 žrtava u studenome i mali porast na 39 žrtava u prosincu 1941. (smirivanje sviju, osim jačanja četničkog terora, npr. pokolj u Štikovu, konsolidiranje partizanskih snaga, odnosno ponovno formiranje partizanskih odreda).

g) Način i uzrok smrti te struktura počinitelja

Ljudski se gubici Dalmacije 1941. mogu iskazati i prema načinu i uzroku smrti, odnosno obliku nastajanja smrti i prema počiniteljima (tabela br. 8). Oblik smrti nije utvrđen ili je nepoznat za 17 ili 2,2 posto stradalih. Od preostalih 741 ili 97,8 posto najviše je strijeljanih (206), kojima treba pribrojiti i kategoriju »strijeljani i bačeni u jamu« (31) — 237 ili 32 posto od ukupnih žrtava za koje je poznat oblik smrti. Slijede zaklani (180), kad im se pribroji kategorija »zaklani i bačeni u jamu« (35) — 215 ili 29 posto, potom bačeni u jamu (bez spomenutog 31, koji je i strijeljan, i 35, koji su i zaklani) — 88 ili 11,9 posto, ubijeni 76 ili 10,2 posto (za polovicu, odnosno za 39 žrtava, poznato je i oružje kojim su ubijeni), žrtve rata 51 ili 6,9 posto (39 ili 76,4 posto unutar te kategorije pri talijanskom bombardiranju), umrli 36 ili 4,9 posto (za 35 ili 97,2 unutar te kategorije zna se i od čega), poginuli 31 ili 4,1 posto (od čega 12 ili, unutar te kategorije, 38,7 posto u borbi) i nestali 7 ili 1 posto. Napominjem da na prvo mjesto kategorije »strijeljanih« ponajviše utječe činjenica što je 45 pripadnika partizanskih snaga i jedan ustaša — a jedan je partizanski aktivist strijeljan i bačen u jamu — ukupno 92 ili 38,8 posto unutar te kategorije, odnosno kategorije »strijeljanih«. Kategorija »bačenih u jamu« razvrstana je u tri odrednice, ukoliko su uz nju bila dana i određenja »strijeljan« ili »zaklan i bačen u jamu«, no ovdje se može iskazati i skupno: bačenih je u jamu bilo 154 ili 20,7 posto (od čega 31 strijeljan i bačen u jamu, a 35 zaklanih i bačenih u jamu).

Unutar kategorije »civilno stanovništvo« raspored je nešto drukčiji. Prvo mjesto kategorije »zaklani« odnosi se na 214 stradalih (od čega 35 zaklanih i bačenih u jamu) ili 34,3 posto civilnih žrtava za koje je poznat oblik smrti (624 ili 99,7 posto). Slijede strijeljani (145 ili 23,2 posto, od čega 30 strijeljanih i bačenih u jamu), bačeni u jamu (88 ili 14,1 posto), ubijeni (69 ili 11 posto, s tim što je za polovicu, odnosno za 36 stradalih, poznato i oružje kojim su ubijeni), žrtve rata (49 ili 7,9 posto, od čega pri talijanskom bombardiranju 39 ili, unutar te kategorije, 79,6 posto) te ostali oblici smrti (59 ili 9,5 posto). I ovdje se može izdvojiti kategorija »bačenih u jamu«, razvrstana u tri odrednice, prema kojoj je, unutar civilnog stanovništva, takvih bilo 153 (od čega 30 strijeljanih i bačenih u jamu, a 35 zaklanih i bačenih u jamu) ili 24,5 posto.

Za 58 ili 93,5 posto partizanskih boraca poznat je oblik smrti (najviše ih je strijeljano — 45 ili 77,6 posto unutar te kategorije). Slično je i s partizanskim aktivistima za koje je poznat oblik smrti — 50 ili 86,2 posto (i njih je najviše strijeljano — 45 ili 90 posto unutar te kategorije). Ako se

Tabela br. 8.

LJUDSKI GUBICI DALMACIJE 1941. — NAČIN I UZROK SMRTI

	Civil. stanov.	Partiz. borci	Partiz. aktivisti	Ustaše	Ukupno
zaklani	179		1		180
zaklani i bačeni u jamu	35				35
bačeni u jamu ^a	88				88
strijeljani	115	45	45	1	206
strijeljani i bačeni u jamu	30		1		31
ubijeni	33	2		2	37
ubijeni (poznato oružje) ^b	36		3		39
umrli	1				1
umrli (poznati razlog) ^c	32	3			35
poginuli	18			1	19
poginuli u borbi	1	6		5*	12
nestali	7				7
žrtve rata:					
pri bombardiranju	39				39
ostalo ^d	10	2			12
nepoznat način i uzrok smrti	2	4	8	3**	17
Ukupno	626	62	58	12	758
Četničke žrtve:					
masovni pokolji	52				52
pojedinačne	32			3	35
vojne	1				1
Njemačke žrtve:					
pojedinačne	7				7
pojedinačne u logoru	1				1
žrtve rata (bombardiranje)	4				4
Partizanske žrtve:					
vojne	4			4***	8
Ustaške žrtve:					
masovni pokolji	194		1		195
masovni pokolji u logorima	66				66
pojedinačne	132		2		134
pojedinačne u logorima	36		1		37
političke			5		5
sudske		23			23
vojne		8	4		12
žrtve rata	4				4
Talijanske žrtve:					
pojedinačne	33				33
pojedinačne u logoru	5				5
političke			2		2
sudske		8	28		36
vojne	1	21	12	2	36
žrtve rata (bombardiranje)	39				39
Žrtve rata:					
vojne (nepoznat počinitelj)	9	2			11
Nepoznati počinitelji:					
vojne	6		3	2	11
Ukupno	626	62	58	12	758

a) Od toga po jedan u rijeku i vatru. b) Od toga iz pištolja 5, iz puške 19, iz puške i revolvera 10, a po jedan iz strojnice i vatrenog oružja te nožem, sjekirom i slučajno. c) Od toga po 3 od posljedica batiranja i premlaćivanja, od posljedica mučenja 5, od posljedica zlostavljanja 23 te od topovske granate jedan. d) Od toga po dva zbog pljačke državne imovine, otrovana, vlastitom krivnjom i pregažena željeznicom, automobilom i po jedan pao s avionom i umro od straha.

uzmu skupno u kategoriji »partizanske snage«, poznat je oblik smrti za 108 ili 90 posto (najviše ih je strijeljano — 90 ili 83,3 posto unutar te kategorije).

Za 747 stradalih ili 98,5 posto utvrđen je i počinitelj. Najbrojnije su ustaške žrtve — 476 ili 63,7 posto od utvrđenog broja žrtava, uzimajući u obzir i kriterij »počinitelja«. Slijede talijanske (151 ili 20,2 posto), četničke (88 ili 11,8 posto) te njemačke žrtve (12 ili 1,6 posto) i žrtve rata (izvan tih određenja, odnosno nastale od nepoznata počinitelja — 12 ili 1,6 posto), a na kraju su partizanske žrtve (8 ili 1,1 posto). S obzirom na prijašnje spoznaje, i po tome se vidi karakter rata u Dalmaciji 1941. Naime, više je riječ o građanskom ratu (ili njegovim posljedicama) nego, u sukobu s talijanskim okupatorom, oslobodilačkom (s izuzetkom žrtava koje se odnose na pripadnike partizanskih snaga) i, u sukobu s ustaškim i četničkim snagama, revolucionarnom ratu (s istim izuzetkom žrtava među partizanima).

Ljudski gubici Dalmacije 1941. mogu se razvrstati još po nekim kriterijima, kao što su žrtve nastale u masovnim pokoljima (i masovnim pokoljima u logorima), pojedinačnim (ili izravnim) terorom (i pojedinačno u logorima), u vojnim sukobima ili kao posljedica političkih progona i sudskih odluka te »klasične« žrtve rata. Najviše je stradalih u masovnim pokoljima, što potvrđuje sve dosad izloženo — 313 (od toga, unutar te kategorije, 66 ili 21 posto u masovnim pokoljima u logorima) ili oko 42 posto ukupno onih za koje je utvrđen način i uzrok smrti (od toga je, unutar te kategorije, 261 ili 83,4 posto ustaških žrtava). Slijede pojedinačne žrtve u izravnom teroru — 252 (od čega, unutar te kategorije, 42 ili 16,6 posto u logorima) ili 33,8 posto, potom sudske žrtve — 59 ili 7,9 posto (sve se odnose na partizane), žrtve rata — 58 ili 7,8 posto (najviše je, unutar te kategorije, 39 ili 67,2 posto, žrtava talijanskih bombardiranja) i vojne žrtve nastale u borbi — 58 ili 7,8 posto (ponajviše se odnose na partizane), te političke žrtve u progonima zasnovanim na kvalifikaciji političke prirode (a koje su egzaktno utvrđene, jer se i mnoge druge žrtve zasnivaju na tom kriteriju) — 7 ili 0,7 posto (sve se odnose na kategoriju »komunisti«).

Ako se izdvoje žrtve u logorima, njih 108 (66 ili 61 posto unutar te kategorije u masovnim pokoljima, a 42 ili 39 posto u izravnom teroru u logorima) ili 14,5 posto od ukupnog broja onih za koje je utvrđen oblik smrti, uočava se da ih je 639 ili 85,5 posto stradalo izvan logora, uglavnom u naseljenim mjestima, što približno odgovara dosad otkrivenim omjerima žrtava stradalih u logorima u odnosu na one stradale izvan njih, uglavnom u naseljenim mjestima.³⁵

h) Gubici partizana (najvažnije strukture i pokazatelji)

Ljudski se gubici Dalmacije 1941. mogu, naravno, prikazivati i posve odijeljeno po kategorijama, odnosno »kvaliteti« žrtve za sve pokazatelje pojedinačno. Uostalom, unutar pojedinih pokazatelja taj je kriterij ovdje

³⁵ U Hrvatskoj je »veći broj žrtava fašizma stradao u naseljima [...], poglavito u naseljima sa srpskim življem« (Žerjavić, n. dj., 98).

i bio primijenjen, te nema potrebe to prikazivati još jednom, ovaj put zbirno za pojedinu kategoriju. Ionako bi se to moglo samo za civilne žrtve i žrtve unutar partizanskih snaga. Ipak, više radi ukazivanja na te mogućnosti, u tabeli 9 dani su gubici partizana s prebivalištem u Dalmaciji 1941. (najvažnije strukture i pokazatelji).

Uočeno je, kod svih odrednica, da kategorija »partizanske snage« pokazuje znatna odstupanja u odnosu na ostale kategorije, posebice »civilno stanovništvo«, pa se ovdje daju i glavni rezultati istraživanja za tu kategoriju: a) najviše je poginulih bilo između 16. i 30. godine starosti; b) najviše ih je stradalo na području Dalmacije pod upravom NDH; c) svi su, osim jedne partizanke, muškarci; d) među stradalima najbrojniji su radnici, a tek potom seljaci; e) Hrvata je stradalo najviše, a tek potom Srba (oba posljednja rezultata ukazuju na tendencije, bar što se tiče Dalmacije i njezina stanovništva, kasnijih ratnih godina te razrješenja rata oslobodilačkim i revolucionarnim ratom); f) njihova se pogibija može

Tabela br. 9.

GUBICI PARTIZANA DALMACIJE 1941. — NAJVAŽNIJE STRUKTURE I POKAZATELJI

Muškaraca	119
Žena	1
radnici	45
seljaci	25
intelektualci	12
obrtnici	3
čिनovnici	4
nepoznata zanimanja	31
Hrvati	70
Srbi	14
nepoznate nacionalnosti	36
rimokatolici	70
pravoslavci	13
grkokatolici	2
nepoznate vjeroispovijesti	35
zaklani	1
strijeljani	91
ubijeni	5
umrli	3
poginuli u borbi	6
žrtve rata (vlastitom krivnjom)	2
nepoznat način i uzrok smrti	12
žrtve ustaša	44
žrtve Talijana	71
žrtve rata	2
nepoznat način i uzrok smrti	3
partizanski borci	62
partizanski aktivisti	58
Ukupno	120

pratiti i u odnosu na »vremensku gustoću smrti«, odnosno izravno vezati uz plime i oseke ustanka i protumjere prema ustanicima u pojedinim razdobljima prve ratne godine u Dalmaciji; g) najviše ih je strijeljano; h) partizanske su žrtve stradale isključivo u borbi (vojne žrtve), a samo jedna kao žrtva terora; i) za razliku od ostalih kategorija, među njima su i političke i sudske žrtve; j) od njih je samo jedan stradao u logoru.

4. Zaključak (sažeti rezultati istraživanja)

Glavni su rezultati istraživanja ovi: a) najviše je stradalo radno aktivno stanovništvo i civili; b) znatno je više stradalih na području NDH (uključujući i područja izvan Dalmacije) nego na onima okupiranim od Italije; c) žena je stradao neznatan broj u odnosu na muškarce; d) gotovo je polovica žrtava među seljacima, a zatim slijede radnici te ostali; e) Srba (i pravoslavaca) stradalo je, apsolutno i relativno, najviše, a tek potom Hrvata (i rimokatolika), što svjedoči o karakteru i intenzitetu građanskog rata u Dalmaciji 1941.; f) »vremenska gustoća smrti« pokazuje da se broj žrtava, načini i uzroci njihove smrti mogu dovesti u izravnu vezu s fenomenima rata, u vremenskom i sadržajnom pogledu, odnosno s glavnim odrednicama i karakterom rata u vremenu iskazivanja; g) oblici smrti svjedoče još jednom o karakteru rata u Dalmaciji 1941., a po »kvaliteti« žrtava pokazuju da je civilno stanovništvo, koje je i najviše stradalo, ponajviše klanano; h) najbrojnije su ustaške, a tek potom, i znatno manje, talijanske i četničke žrtve te žrtve ostalih, što govori da je u Dalmaciji 1941. više riječ o građanskom nego o oslobodilačkom i revolucionarnom ratu; i) najviše je stradalih u masovnim pokoljima, a tek potom u izravnom teroru; j) potvrđeno je da je omjer smrti stradalih u naseljenim mjestima veći od onih stradalih u logorima.

Na kraju napominjem da se za neke odrednice ne može prikupiti dovoljno pokazatelja. Taj problem treba pokušati riješiti, a poneke će odrednice valjati nadopuniti ili odbaciti. Isto se tako pokazalo da su neki pokazatelji nedostatni, što je izraz nemogućnosti da se za sada dođe do suvislijih podataka (izvora i literature), primjerice za neke općine Dalmacije ili za neke od strana u sukobu. Tu prvenstveno mislim na činjenicu da među žrtvama, npr., nema nijednog četnika, a premalen je i broj žrtava među ustašama i domobranima, i to usprkos spoznaji da su u Dalmaciji 1941. mnogi od njih po prebivalištu izvan Dalmacije te se ovdje ne pribrajaju. Iz toga proizlazi da su vjerojatno i partizanske žrtve veće, a zasigurno i četničke, iako — kada je riječ o Dalmaciji — prva godina rata nije baš reprezentativna, i rast broja žrtava od tih počinitelja, prvenstveno četnika, započinje znatnije tek 1942. Kada se u dodatnim i »novim« izvorima i literaturi pronađu podaci, oni će biti uvršteni u proširenu verziju ovoga rada, odnosno u cjelokupne rezultate za godine 1941.—1945.

Istraživanje valja nastaviti kronološkim redom i s jednakim pristupom, uz neprekidno ujedinjavanje rezultata (i njihovu daljnju provjeru i nadopunu), s proširenim izvorima i literaturom, uz obaveznu informatičku obradu.

SUMMARY

THE HUMAN LOSS IN DALMATIA IN 1941

This interdisciplinary research of the human loss in Dalmatia during 1941, based on personal identification of each victim, encompasses 758 murdered, killed in combat, and non-violently dead persons identified so far. The analysis, which is also organised in tables, accounts for age; place of birth, residence, and death; sex and marital status; social origin; national and religious allegiance; combat unit, cause of death, etc.

The analysis partially confirms earlier conclusions that the majority of perished persons were civilians. The analysis points out the manners of death, thus providing tentative indications about the sides in conflict and their war activities.